

Паска Б.В.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

СЕРЕДОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО ШІСТДЕСЯТНИЦЬКОГО ПРАВОЗАХИСТУ В 1973–1976 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОПОВІДНИХ ЗАПИСОК КДБ)

Метою статті є комплексний аналіз середовища українського шістдесятницького правозахисту в 1973–1976 рр. на основі матеріалів аналітичних доповідних записок Комітету державної безпеки (КДБ). Основою джерельної бази статті є розсекречені матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Автор приходять до висновку, що середовище українського шістдесятницького правозахисту після генерального погрому 1972–1973 рр., незважаючи на посилення тиску з боку КДБ, не припинило свого існування. Загальна кількість найбільш активних інакодумців протягом 1973–1976 рр. становила бл. 15–20 осіб; зв'язки з ними на ґрунті боротьби проти режиму підтримували бл. 400–600 осіб. Дисидентське середовище складалося з двох взаємопов'язаних груп – київської та львівської. Після не зовсім вдалих намагань продовжити антирежимну активність методами шістдесятників тактику було скориговано в сторону посилення конспірації, вичікування та «збереження сил». У складних умовах українські дисиденти продовжували зберігати контакти одні з одними, надавали взаємну моральну і матеріальну підтримку, підтримували зв'язки із російськими демократами, організовували творчі вечори, писали заяви на захист політ'язнів, створювали і переховували документи антирадянського характеру, відновили видання нелегального часопису «Український вісник». Незважаючи на значно менший рівень активності середовища шістдесятницького правозахисту протягом 1973–1976 рр. в порівнянні з періодом до генерального погрому, дисидентам вдалося зберегти тяглість руху, який значно активізувався в другій половині 1970-х рр. після створення Української гелсінської групи (УГГ).

Ключові слова: український дисидентський рух, український національний рух, шістдесятницький правозахист, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ), справа «Блок», генеральний погром 1972–1973 рр.

Постановка проблеми. Генеральний погром 1972–1973 рр. був масштабною хвилею судових репресій та позасудових переслідувань проти українського дисидентського руху, в результаті якої за ґратами опинилися кілька десятків найбільш активних його учасників. Основою для проведення кампанії арештів стала відкрита влітку 1971 р. справа групової оперативної розробки Комітету державної безпеки (КДБ) «Блок», спрямована проти середовища українського шістдесятницького правозахисту. Незважаючи на арешт ключових лідерів цього середовища – В'ячеслава Чорновола, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Івана Дзюби, Василя Стуса, Миколи Плахотнюка, Зіновія Антонюка, Євгена Пронюка, Івана Геля, Ірини та Ігоря Калинців, Михайла Осадчого – чимало його учасників залишилися на волі та намагалися продовжити протистояння із радянською системою в нових, більш складних умовах.

Аналіз основних досліджень. Становище українського дисидентського руху в 1970-х рр., після другої хвилі арештів ставало предметом вивчення й концептуального осмислення у працях істориків Георгія Касьянова [7], Анатолія Русначенка [8], Бориса Захарова [6] та Ярослава Сека [9]. При цьому в сучасній українській історіографії утвердилося твердження про занепад у 1973–1976 рр. дисидентства загалом та середовища шістдесятницького правозахисту зокрема в результаті значного посилення репресивного тиску зі сторони влади. Під час аналізу українського інакодумства вказаного періоду, згадуючи такі найбільш вагомні досягнення учасників цього середовища, як відновлення видання журналу «Український вісник» або написання літературознавцем Юрієм Бадзьом праці «Право жити», науковці ставили в центр своєї уваги дещо інші аспекти дисидентського руху. Зокрема, Г. Касья-

нов зосереджувався в першу чергу на боротьбі «в'язнів сумління» проти радянського режиму в мордовських і пермських колоніях [7, с. 170–196]. Анатолій Русначенко говорив про «кінець шістдесятництва», «згасання українського національного відродження» й аналізував діяльність підпільних груп 1970-х рр. [8, с. 190–209]. На думку Б. Захарова, «генеральний погром 1972 р. поклав кінець руху шістдесятників», а рух опору відновився тільки в другій половині 1970-х рр. [6, с. 108–110]. Ярослав Секо, виокремлюючи шістдесятницький правозахист як важливу складову націоналізаційної парадигми українського національного руху та одну з форм реакції української творчої інтелігенції на посилення репресій, обмежував його 1965–1971 рр. і не простежував подальшу долю цього явища після другої хвилі арештів [9, с. 205–209]. На сучасному етапі розвитку історичних студій, після розсекречення колишніх архівів КДБ, назріла потреба зробити предметом всебічного наукового дослідження стан і діяльність українського шістдесятницького правозахисту в хронологічному проміжку з жовтня 1973 р. («покаяльна заява» Івана Дзюби, логічне завершення генерального погрому) до листопада 1976 р. (створення Української гельсінської групи).

Мета статті – комплексний аналіз середовища українського шістдесятницького правозахисту в 1973–1976 рр. на основі матеріалів доповідних записок КДБ.

Виклад основного матеріалу. Після хвилі арештів 1972–1973 рр. учасники шістдесятницького правозахисту, які залишилися на волі, були розгублені, певною мірою залякані й перебували під значним тиском з боку КДБ. Спецслужба, зокрема, посилено використовувала агентурну мережу, наявні оперативно-технічні засоби, службу зовнішнього спостереження, профілактичні методи задля ще більшого приглушення

діяльності інакодумців, їх компрометації або перевиховання, сіяння недовіри та розколу в їх середовищі. Було обмежено до мінімуму такі досить поширені до 1972 р. методи боротьби проти режиму, як поширення самвидаву, організація масових зібрань та написання протестних листів. У разі було скорочено можливості для комунікації дисидентського середовища із суспільством. Проте навіть незважаючи на те, що українських дисидентів фактично було загнано у своєрідне «гетто» [1, арк. 166–167], окремі з них не припинили свого протистояння із радянським режимом.

Кількісні масштаби середовища шістдесятницького правозахисту на території Української РСР після генерального погрому не були значними. Протягом 1973–1976 рр. працівники КДБ здійснювали оперативні заходи проти бл. 30–50 дисидентів, які були об'єктами справи групової оперативної розробки «Блок». У той же час, за інформацією доповідних записок КДБ, значну дисидентську активність та стійкість у боротьбі з режимом проявляли тільки 15–20 інакодумців. Їх у документації КДБ називали «екстремістами». Інші об'єкти відносилися каральними органами до числа осіб, що «залишалися на націоналістичних позиціях», не проявляючи активності, або до профілактованих чи скомпрометованих дисидентів (див. таблицю 1).

Також із 1971 по 1976 рр. в поле зору КДБ потрапило більше 1 тис. «контактів» об'єктів справи «Блок». У 1973–1976 рр. бл. 400–600 таких осіб підтримували зв'язки з дисидентським середовищем, явно чи таємно допомагаючи боротьбі проти режиму. Водночас бл. 500 осіб із числа «контактів» було піддано профілактичним заходам КДБ або завербовано як агентів спецслужби (див. таблицю 2).

Довідна записка від 3 червня 1974 р. дозволяє скласти певне уявлення про територіальні масштаби дисидентського середовища. Станом на

Таблиця 1

Чисельність об'єктів справи «Блок» у 1974–1976 рр.
(на основі текстуального аналізу аналітичних доповідних записок КДБ) [1, арк. 165–189;
2, арк. 62–84; 3, арк. 51–79; 4, арк. 105–130]

Дата	Загальна кількість «екстремістів»	Дисиденти з числа «екстремістів», що проявляли значну активність	Дисиденти, що займали вичікувальну позицію	Профілактовані або скомпрометовані дисиденти
Червень 1974 р.	16	11	9	12
Березень 1975 р.	19	13	Немає даних	12
Листопад 1975 р.	20	12	Немає даних	9
Серпень 1976 р.	20	15	8	19

Чисельність «контактів» об'єктів справи «Блок» у 1974–1976 рр.
(на основі текстуального аналізу аналітичних доповідних записок КДБ) [1, арк. 165–189;
2, арк. 62–84; 3, арк. 51–79; 4, арк. 105–130]

Дата	Кількість активних на конкретну дату «контактів»	Кількість завербованих із числа «контактів» агентів (за звітний період)	Кількість профілакованих «контактів» (за звітний період)
Червень 1974 р.	467	105	79
Березень 1975 р.	430	53	112
Листопад 1975 р.	408	28	36
Серпень 1976 р.	584	28	56
Всього	–	214	283

цей час працівники КДБ виявили 847 «контактів» об'єктів справи «Блок». Із них 341 особа проживала в Києві та Київській області, 199 – на Львівщині, 60 – на Івано-Франківщині, 29 – на Тернопільщині, 23 – на Черкащині та 195 – в інших областях України [1, арк. 184]. Ключовими центрами національного руху залишалися Київщина та Львівщина, де діяли 64% від загального числа виявлених кадебістами його учасників.

У центрі уваги КДБ перебувало середовище т. зв. «екстремістів», до якого входили найбільш активні дисиденти. Станом на червень 1974 р. до цього кола працівники КДБ відносили київських дисидентів Бориса Антоненка-Давидовича, Михайлину Коцюбинську, Юрія Бадзя, Леоніду Світличну, Генріха Дворка, Євгена і Віру Чередниченків, Івана Русина та Оксану Мешко, львівських інакодумців Михайла і Богдана Горинів, Атену Пашко, Любомиру Попадюк, Оксану Осадчу, з якими контактували Опанас Заливаха та Раїса Мороз із Івано-Франківська [1, арк. 167]. Фактично середовище складалося із двох взаємозв'язаних груп – київської та львівської. Єдиного лідера серед київських дисидентів не було: на цю роль претендували Б. Антоненко-Давидович, М. Коцюбинська та Ю. Бадзьо [2, арк. 64–65]. Беззаперечним лідером львівського осередку був М. Горинь [4, арк. 115]. Функції зв'язкової ланки між Києвом та Львовом виконувала М. Коцюбинська [2, арк. 69–70]. Протягом 1975–1976 рр. в якості «екстремістів» у документації КДБ фігурували також кияни Віктор Іванисенко (знайомий О. Мешко), Кіндрат Сторчак (знайомий Є. Чередниченка), Юрій Смирний (знайомий Ю. Бадзя), Олексій Ставицький (знайомий М. Коцюбинської), Світлана Кириченко (дружина Ю. Бадзя), львів'яни Ганна Садовська та Марія Гель [2, арк. 65, 70; 3, арк. 60; 4, арк. 113, 129].

У той же час, у результаті здійснених оперативно-агентурних та профілактичних заходів КДБ

протягом 1972–1976 рр. від дисидентської активності змушені були відійти такі об'єкти справи «Блок», як Іван Дзюба, Зіновія Франко, Леонід Селезенко, Володимир Комашков, Віктор Боднарчук, Микола Холодний, Ігор Герета, Ярослав Дашкевич, Людмила Шереметьєва, Михайло Косів, Ярослав Кендзьор, Михайло Брайчевський, Григорій Кукса та ін. [4, арк. 128].

На думку керівництва КДБ, продовження функціонування середовища шістдесятницького правозахисту після другої хвилі арештів було в першу чергу результатом зовнішнього впливу з боку діаспорних організацій та західних радіостанцій [2, арк. 63–64]. Періодичні зустрічі між дисидентами та окремими представниками діаспори, які відвідували УРСР у ролі туристів, звичайно, мали місце, проте цей вплив на інакодумців у доповідних записках КДБ значно перебільшувався. Певне значення для руху мали також контакти з колишніми учасниками оунівського підпілля, а також із політв'язнями, які перебували в мордовських і пермських колоніях. Особливо небезпечними в очах органів державної безпеки були зустрічі О. Мешко з останнім головнокомандувачем УПА Василем Куком, контакти М. Коцюбинської та Л. Світличної зі зв'язковою Романа Шухевича Дарією Гусяк. Остання після звільнення із 25-літнього ув'язнення в березні 1975 р. відвідала квартиру М. Коцюбинської в Києві та передала їй інформацію про ситуацію в мордовських колоніях, становище жінок-політв'язнів [2, арк. 70]. Моральним прикладом і дороговказом для дисидентів на волі, які продовжували боротьбу, була стійкість ув'язнених В. Чорновола, І. Світличного, В. Стуса, Ірини Калинець, З. Антонюка та ін. [3, арк. 53]. Також політв'язні намагалися передавати одним одним написані в колоніях документи антирадянського характеру.

Справжнє ставлення очільників радянського режиму до учасників дисидентського руху ілю-

струє наступна цитата із доповідної записки КДБ від 14 серпня 1976 р.: «Організаторами і найбільш активними виконавцями ворожих дій є об'єкти справи «Блок», які являють собою невелику групу відщепенців, переважно кар'єристів, різного роду невдах із т. зв. навкололітературного середовища, які уявили себе «невизнаними геніями», озлоблених особистою невлаштованістю, з неповноцінним поняттям національних відносин» [4, арк. 106]. Кадебісти зауважували, що фактично середовище шістдесятницького правозахисту є «угрупованням націоналістично налаштованих осіб», яке не має тільки формального організаційного оформлення [4, арк. 106]. Свідома відмова дисидентів від створення організації була продовженням лінії 1960-х – початку 1970-х рр., спрямованої на те, щоб не давати владі формального приводу для посилення судових репресій.

Загальна тактика і стратегія середовища шістдесятницького правозахисту в протистоянні з режимом після генерального погрому зазнала значних змін. У перші роки після хвилі арештів окремі інакодумці за інерцією виступали за продовження боротьби методами, які були поширені в 1960-х рр., зокрема, через надсилання до органів влади листів протесту, організацію творчих вечорів та відновлення самвидаву. Наприклад, один із ключових ідеологів руху Ю. Бадзьо в 1973–1974 рр. мав плани організувати кампанію епістолярних протестів за участі авторитетних представників української інтелігенції з метою привернення уваги до складного становища української культури і мистецтва [2, арк. 66]. Також він прагнув до відновлення пропаганди національних ідей серед молоді та студентства в Києві, формування з їх числа читачів «нового політичного самвидаву» [3, арк. 57]. Євген Чередниченко теж пропонував як основний метод боротьби надсилання листів у владні структури з вимогами збільшення кількості україномовних шкіл, закликав «боротися, гинути, але не бути пасивними» [1, арк. 173]. Зрозуміло, що в нових умовах значного посилення політичного тиску зі сторони режиму таку тактику було просто неможливо реалізувати.

Дисиденти визнавали й усвідомлювали загальний кризовий стан національного руху. Лідери середовища намагалися виправити таку ситуацію. Юрій Бадзьо вважав, що авторитет українського національного руху значно похитнувся після генерального погрому та покаяльної заяви Івана Дзюби – інтелектуального лідера та автора програмної праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Оскільки російське дисидентство завдяки

лідерству науковця Андрія Сахарова та письменника Олександра Солженіцина в першій половині 1970-х рр. виглядало значно перспективніше, Ю. Бадзьо висловлював ідею про те, що середовищу українських інакодумців значно вигідніше влитися в загальнодемократичний рух і тимчасово не висувати на перший план національних вимог [1, арк. 172]. Зрештою, ця теза була фактично реалізована в 1976 р. через створення правозахисної Української гельсінської групи, ідею якої запозичено саме в московських дисидентів.

Наприкінці 1974 – на початку 1975 рр. Ю. Бадзьо та Є. Чередниченко стали закликати до використання конспіративних методів боротьби і тактики «збереження сил» [3, арк. 54]. Під тиском з боку режиму відбувається свідомо відмова від проведення масових акцій – щорічного вшанування пам'яті Тараса Шевченка у Києві 22 травня, відвідин могил січових стрільців на Янівському цвинтарі у Львові тощо [1, арк. 174]. На думку Ю. Бадзя, шевченківські акції стали неефективними в нових умовах, адже «таким способом привернути увагу громадськості вже не вдається» [3, арк. 70]. Абсолютна більшість учасників середовища обрали вичікувальну тактику (т. зв. валенродизм [9, с. 207–208]), яка була спрямована на недопущення нової хвилі репресій. Зокрема, львівська дисидентка Любов Волошин закликала однодумців для уникнення підозр ставати членами КПРС та «сидіти тихо, бо головне зараз – зберегти людей, наші кадри української інтелігенції» [3, арк. 55]. Літературний критик В. Іванисенко головним завданням руху в середині 1970-х рр. вважав збереження кола надійних однодумців до часів ймовірної майбутньої лібералізації політичної ситуації в країні [3, арк. 61].

Одночасно було значно посилено використання заходів конспірації для більш ефективного протистояння режиму. Лідери середовища намагалися продовжувати активність національного руху «чужими руками» – шляхом залучення надійних однодумців, які ще не потрапили в поле зору КДБ [3, арк. 54]. Водночас дисиденти знали про розгалужену агентурну мережу КДБ, тому старалися ретельно перевіряти своїх нових знайомих. Зокрема, Є. Чередниченко під час розмови із близьким однодумцем наголошував: «Зараз, як ніколи, треба бути обережними, бо слідкують за кожним кроком. До вас можуть кого-небудь підіслати. Він може бити себе в груди і запевняти, що є справжнім українцем, нічого не боїться і бореться за вільну Україну. Не вірте йому і від

тих, хто кричить на весь голос і нічого не боїться, будьте подальше» [3, арк. 54–55].

З метою конспірації дисиденти організували на своїх помешканнях спеціальні таємні схованки для документів. Зокрема, М. Гель зберігала самвидав на кухні у пакетах із крупою [4, арк. 115]. Юрій Бадзьо, остереігаючись обшуків, під час написання свого трактату «Право жити» поступово, по 2–3 сторінки передавав її на зберігання близьким знайомим [2, арк. 66]. Для запобігання можливого прослуховування зі сторони КДБ дисиденти старалися проводити свої бесіди за межами помешкань. Під час зустрічей у приміщеннях розмови часто велися шляхом обміну записками [2, арк. 70]. Також інакодумці намагалися мінімізувати можливість стеження за їх пересуванням. Зокрема, під час поїздки до Москви у березні 1975 р. Л. Попадюк змінила свою зовнішність, одягла перуку та позичений в інших людей одяг, щоб замаскуватися від кадебістів [2, арк. 73]. Для того, щоб бути усвідомленим про можливі таємні обшуки, Ю. Бадзьо в період своєї тривалої відсутності залишав на квартирі спеціальні мітки [4, арк. 110]. Такі дії дисидентів не були параноєю, зважаючи на об'ємний арсенал секретних методів КДБ, які досить широко використовувалися проти діячів руху.

Активність середовища шістдесятницького правозахисту в 1973–1976 рр. полягала у першу чергу в підтриманні особистих контактів та взаємному обміні важливою в контексті українського національного руху інформацією [2, арк. 64]. У дуже непростих умовах, коли кадебісти намагалися ізолювати дисидентів один від одного, поїздки розбрата в їх середовищі, учасники руху все одно намагалися зберігати особисті зв'язки між собою. Ключову роль в цьому процесі відігравали сімейні свята й урочистості, спільні поїздки на відпочинок.

Важливими місцями для зустрічей були помешкання Б. Антоненка-Давидовича й М. Коцюбинської в Києві, а також М. Гориня у Львові [2, арк. 70; 4, арк. 111]. На квартирі Б. Антоненка-Давидовича, зокрема, систематично зустрічалися столичні дисиденти Ю. Бадзьо, М. Коцюбинська, Л. Світлична, а також А. Пашко зі Львова та Р. Мороз з Івано-Франківська [2, арк. 68]. Квартиру М. Гориня тільки в січні 1975 р. відвідали М. Коцюбинська з Києва, політв'язні Іван Сокульський з Дніпропетровська й Тарас Мельничук з Івано-Франківщини [2, арк. 70]. Влітку 1975 р. працівникам КДБ вдалося проконтролювати спільний відпочинок Ю. Бадзя, С. Кириченко, Л. Світ-

личної, В. Іванисенка, Г. Дворка на р. Прип'ять у Гомельській обл. Білоруської РСР [3, арк. 54]. Під час зустрічей обговорювалися важливі для українського національного руху проблеми, тактика і стратегія подальших дій, відбувався обмін інформацією про становище політичних в'язнів. Дисиденти надавали моральну підтримку один одному, що було вкрай важливо в умовах систематичного психологічного тиску й залякувань з боку КДБ.

Досить тісними в середині 1970-х рр. були контакти українських дисидентів із представниками російського правозахисного руху. В умовах посилення репресивного тиску і фактичного припинення функціонування мережі поширення самвидавної літератури в УРСР Москва стала для українського національного руху своєрідним «вікном у світ». Саме за посередництва московських демократів українські інакодумці передавали за кордон важливу інформацію й самвидавні документи. Потім вони публікувалися в діаспорній пресі та передавалися по радіохвилях на територію України. Такий метод комунікації дисидентського середовища з українським суспільством у наявній ситуації був найбільш ефективним і безпечним [2, арк. 65].

До Москви для зустрічей з місцевими правозахисниками та передачі нелегальної літератури в 1975–1976 рр. їздили, зокрема, дисидентки О. Мешко [4, арк. 113], Л. Попадюк [2, арк. 73] та М. Гель [4, арк. 116]. У травні 1975 р. у Львові відбулася зустріч М. Коцюбинської, М. Гориня, А. Пашко, О. Осадчої та М. Гель із російським дисидентом Валерієм Смолкіним, учасником видання нелегального журналу «Колокол» (м. Ленінград, нині Санкт-Петербург, 1965 р.), який проживав у м. Вільнюс Литовської РСР. Під час бесіди обговорювалось становище дисидентського руху в Україні, республіках Балтії та Росії; В. Смолкін виступав за зміцнення солідарності між українськими та російськими інакодумцями, виявив готовність надавати всіляку підтримку учасникам українського національного руху [3, арк. 54].

Дуже важливою була матеріальна взаємодопомога дисидентів через функціонування своєрідної громадської каси, звідки регулярно виділялися кошти для допомоги звільненим політв'язням та сім'ям репресованих. Організаторами збору коштів у середині 1970-х рр. виступали Б. Антоненко-Давидович і М. Коцюбинська [3, арк. 60]. Значну фінансову допомогу середовищу шістдесятницького правозахисту в цей період надавав Яків Білоскурський – підпільний греко-католицький священик із м. Коломиї

Івано-Франківської обл., колишній в'язень сталінських таборів. У жовтні 1975 – березні 1976 рр. він передав Б. Антоненку-Давидовичу на громадські потреби досить значну суму в 2,5 тис. рублів, зібраних віруючими греко-католицької громади. Згодом із цих коштів по 500 рублів було виділено Левку Лук'яненку та Ніні Строкатій, які відбули свої терміни ув'язнення та мали проблеми з облаштуванням на волі [3, арк. 60; 4, арк. 112].

Власне правозахисна діяльність дисидентів протягом 1973–1976 рр. була досить невиразною та не мала системного характеру. В цьому контексті варто виділити намагання О. Мешко оскаржити вирок свого сина Олесь Сергієнка, який був репресований під час генерального погрому. У 1973–1974 рр. вона старалася надати цій справі громадського розголосу, заручитися підтримкою українських літераторів і науковців. На підтримку О. Сергієнка стараннями О. Мешко виступили депутат Верховної Ради СРСР, письменник Михайло Стельмах та літературний критик І. Дзюба. Останній, навіть незважаючи на свій відхід від середовища руху, 20 травня 1974 р. на прохання О. Мешко написав заяву з проханням скоротити термін покарання її сину [1, арк. 170]. Намагаючись привернути увагу світової громадськості до проблеми незаконного ув'язнення О. Сергієнка, О. Мешко в 1976 р. зуміла передати за кордон заяву на його захист [4, арк. 113]. На початку 1975 р. львівські дисиденти М. Горинь та Л. Попадюк підготували заяву на підтримку українських жінок-політв'язнів, яку вдалося передати московським правозахисникам для подальшого поширення [2, арк. 73].

Поодинокими були випадки використання офіційних масових заходів та організації творчих вечорів для поширення ідей національного руху. У березні й жовтні 1974 р. у Київській філармонії відбулись два такі вечори, присвячені творчості Т. Шевченка, за участі представників дисидентського середовища [2, арк. 78–79]. Увагу органів держбезпеки привернув творчий вечір 24 квітня 1974 р. в столичному кінотеатрі «Зоря», організований співробітницею Центрального історичного архіву УРСР Н. Фаустовою. Це був колективний перегляд кінофільму «Сон» (1964 р.) режисера Володимира Денисенка, знятого за мотивами однойменної поеми Т. Шевченка. Серед глядачів були М. Коцюбинська, І. Русин та ще бл. 30 симпатиків української культури. На думку кадебістів, метою організації цього заходу було «розпалювання антиросійських настроїв» [1, арк. 174–175]. У 1975–1976 рр. кочегар київського заводу «Сокіл»

Ю. Смирний (знайомий Ю. Бадзя, Б. Антоненка-Давидовича та О. Мешко) намагався організувати приватну громадську бібліотеку для вільного, позацензурного вивчення філософії та суспільних наук. Активну участь у диспутах на базі цієї бібліотеки взяли більше 10-ти осіб з числа інакодумців [3, арк. 57–58; 4, арк. 111]. Проте в середині 1970-х рр. такого роду масові заходи виглядали швидше пережитком попередньої епохи шістдесятників та не справляли помітного впливу на тогочасне українське суспільство.

Арешти 1972 р. фактично поклали край розгалуженій мережі поширення самвидавної літератури, яка функціонувала в 1960-х – на початку 1970-х рр. Після генерального погрому чимало дисидентів знищили або переховали свої приватні архіви самвидаву, остерігаючись можливих обшуків. Леоніда Світлична у березні 1974 р. твердила, що серед її знайомих нелегальна література не поширювалася, «ніхто не хоче брати її до рук, всі стараються залишитися в тіні» [1, арк. 173]. Тим не менше, окремі дисиденти зберігали у своїх помешканнях самвидавні документи та займалися їх написанням.

Зокрема, у грудні 1973 р. працівники КДБ провели обшуки на квартирах М. Коцюбинської та О. Мешко в Києві. У М. Коцюбинської було вилучено «3 книги націоналістичного змісту і 12 антирадянських і наклепницьких документів», серед яких був памфлет Б. Антоненка-Давидовича «Протеже дяді Васі». У помешканні О. Мешко знайшли 25 найменувань самвидавних документів і матеріалів [1, арк. 168–170]. У 1975–1976 рр. львівські дисидентки Л. Попадюк та А. Пашко зберігали на квартирі М. Гель більше 10-ти рукописних документів, авторами яких були політв'язні Данило Шумук, Василь Романюк, Михайло Осадчий, Богдан Ребрик, Святослав Караванський, Іван Гель та ін. [4, арк. 115].

Створення нових матеріалів антирадянського характеру також залишалось на порядку денному учасників руху. Протягом 1970–1974 рр. як мінімум 16 таких документів написав пенсіонер, колишній науковець Київського інституту педагогіки Кіндрат Сторчак. Зі змістом своєї п'єси «націоналістичного змісту» під назвою «Свині перед вівтарем» він ознайомив Є. та В. Чередниченків [2, арк. 67; 3, арк. 59]. Письменник Б. Антоненко-Давидович у вказаний період написав памфлет «Чистка» про суспільну атмосферу в радянському суспільстві в 1930-х рр. [2, арк. 69], працював над мемуарами під робочою назвою «Що коштує чорний хліб» [3, арк. 60]. Михайло Горинь займався

написанням спогадів «Мій Христос» про часи свого перебування в ув'язненні [2, арк. 70–71].

Літературознавець Ю. Бадзьо протягом 1972–1977 рр. працював над досить об'ємною науково-теоретичною працею «Право жити», яка, за задумом автора, мала б стати новою ідеологічною платформою українського національного руху. У цій роботі літературознавець критикував пропаганду владою ідею формування єдиного радянського народу, висував теоретично обґрунтовану вимогу відокремлення України від СРСР і програму дій української інтелігенції для досягнення цієї мети. Попередньо Ю. Бадзьо планував адресувати свою працю за власним підписом XXV-му з'їзду КПРС, а в подальшому – поширити її серед однодумців [2, арк. 65–66]. До серпня 1976 р. йому вдалося написати більше 1 тис. сторінок «Права жити» [4, арк. 110], а до кінця 1977 р. – бл. 1,8 тис. сторінок [5, арк. 82]. У грудні 1977 р. працівники КДБ провели успішну спецоперацію щодо вилучення рукопису праці Ю. Бадзя під виглядом пограбування квартири. Важливу роль при цьому відіграли агенти КДБ, яким вдалося втертися в довіру до літературознавця. Після короткого періоду розгубленості Ю. Бадзьо почав процес відновлення трактату в скороченій версії і до початку 1979 р. написав більше 400 сторінок. Відновлений рукопис був вже офіційно вилучений кадебістами та долучений до кримінальної справи, відкритої щодо автора в лютому 1979 р. [5, арк. 82–83]. Очевидно, трактат «Право жити» Ю. Бадзя міг би стати своєрідним маніфестом українського національного руху на зразок праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби (1965 р.). Проте, на відміну від роботи І. Дзюби, яка свого часу досить активно поширювалася в самвидаві та здобула загальне визнання в дисидентському середовищі, трактат Ю. Бадзя в складних умовах 1970-х рр. через протидію КДБ так і не був завершений автором та оприлюднений.

Найбільшим досягненням і успіхом українського національного руху зазначеного періоду стало відновлення самвидавного часопису «Український вісник», який нелегально виходив протягом 1970–1972 рр. під редакцією В. Чорновола та припинив своє функціонування після другої хвилі арештів. Новий номер часопису (Вип. 7–8) був підготовлений у 1974 р. та успішно переданий за кордон для публікації [2, арк. 73–74; 7, с. 181–182]. Організаторами відновлення журналу виступили лікар-стоматолог із м. Червоноград Львівської обл. Степан Хмара, столичні журналісти Олесь Шевченко та Віталій Шевченко; передачею часопису

за кордон займався львів'янин Роман Наконечний. Завдяки успішному використанню конспірації вони протягом тривалого періоду залишалися «в тіні» та потрапили в поле зору КДБ тільки у вересні 1975 р. [3, арк. 63–67]. Епізодичні зв'язки з редакцією «Українського вісника», очевидно, могли підтримувати Ю. Бадзьо, Є. Чередниченко, М. Горинь, А. Пашко та Л. Попадюк [2, арк. 71; 3, арк. 63; 4, арк. 112–113].

На сторінках Вип. 7–8 «Українського вісника» побачила світ об'ємна стаття С. Хмари (під псевдонімом Максим Сагайдак) «Етноцид українців в СРСР», яка відзначалася різко антирадянською спрямованістю та закликами протистояти системі [10]. На відміну від перших 6-ти випусків, відновлений номер майже не поширювався на території України самвидавним способом. У 1975 р. С. Хмарою було підготовлено Вип. 9 часопису, проте через протидію КДБ його так і не вдалося передати за кордон [3, арк. 65–66]. Спроби продовжити підготовку чергових номерів «Українського вісника» було припинено після того, як його видавці стали відомі органам держбезпеки та помітили ознаки стеження за собою [5, арк. 87–88].

Висновки. Отже, середовище українського шістдесятницького правозахисту після генерального погрому 1972–1973 рр., незважаючи на посилення тиску з боку КДБ, не припинило свого існування. Значна частина його учасників, яким вдалося не потрапити за ґрати, намагалась продовжити дисидентську діяльність. Загальна кількість найбільш активних інакодумців протягом 1973–1976 рр., за доповідними записками КДБ, становила бл. 15–20 осіб; зв'язки з ними на ґрунті боротьби проти режиму підтримували бл. 400–600 осіб. Дисидентське середовище складалося з двох взаємопов'язаних груп – київської (лідери – Ю. Бадзьо, Б. Антоненко-Давидович та М. Коцюбинська) та львівської (М. Горинь). Після не зовсім вдалих намагань продовжити антирежимну активність методами шістдесятників тактику було скориговано в сторону посилення конспірації, вичікування та «збереження сил».

У вкрай складних умовах українські дисиденти продовжували зберігати контакти одні з одними, надавали взаємну моральну і матеріальну підтримку, підтримували зв'язки із російськими демократами, організовували творчі вечори, писали заяви на захист політ'язнів, створювали і переховували документи антирадянського характеру, відновили видання нелегального часопису «Український вісник». В умо-

вах фактичної відсутності мережі поширення самвидавної літератури комунікація з українським суспільством здійснювалася через передачу документів за кордон та їх подальшу трансляцію на територію УРСР по радіо. Незважаючи на значно менший рівень активності середовища

шістдесятницького правозахисту протягом 1973–1976 рр. в порівнянні з періодом до генерального погрому, дисидентам вдалося зберегти тяглість руху, який значно активізувався в другій половині 1970-х рр. після створення Української гельсінської групи (УГГ).

Список літератури:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Спр. 1035. 400 арк.
2. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1043. 377 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. 311 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. 326 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1074. 362 арк.
6. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. 144 с.
7. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. К. : Кліо, 2019. 248 с.
8. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
9. Секо Я. Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр. Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини. 2015. Вип. 15. С. 198–210. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2015_15_21
10. Український вісник. Випуск VII–VIII. Весна 1974. Париж; Балтимор; Торонто : Смолоскип, 155 с.

Paska B.V. THE ENVIRONMENT OF UKRAINIAN SIXTIERS HUMAN RIGHTS PROTECTION IN 1973–1976 (BASED ON THE MATERIALS OF THE KGB REPORT NOTES)

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the environment of Ukrainian Sixtiers human rights protection in 1973–1976 based on the materials of the analytical report notes of the Committee for State Security (KGB). The source base of the article is based on declassified materials of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU). The methodological basis of the article is the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a set of general scientific and special historical methods. The author concludes that the environment of Ukrainian Sixtiers human rights protection of the 1960s did not cease to exist after the general pogrom of 1972–1973, despite increased pressure from the KGB. The total number of the most active dissidents during 1973–1976 was approx. 15–20 people; ties with them based on the struggle against the regime were maintained approx. 400–600 people. The dissident environment consists of two interconnected groups – Kyiv and Lviv. After not entirely successful attempts to continue anti-regime activism using the methods of the Sixtiers, tactics were adjusted in the direction of increased conspiracy, waiting, and “conservation of forces.” In difficult conditions, Ukrainian dissidents continued to maintain contact with each other, provided mutual moral and material support, maintained ties with Russian democrats, organized creative evenings, wrote statements in defense of political prisoners, created and hid anti-Soviet documents, resumed publication of an illegal magazine “Ukrainian Herald”. Despite the significantly lower level of activity of the Sixtiers human rights environment during 1973–1976 compared to the period before the general pogrom, the dissidents managed to maintain the tenacity of the movement, which significantly intensified in the second half of the 1970s after the creation of the Ukrainian Helsinki Group (UHG).

Key words: *Ukrainian dissident movement, Ukrainian national movement, Sixtiers human rights protection, Soviet regime, State Security Committee (KGB), the case “Block”, the general pogrom of 1972–1973.*